

ویژگی‌های مسکن اسلامی از منظر روایات

لیلا برجی*

چکیده

مسکن، یکی از موضوعات مهم و حیاتی در زندگی انسان است و داشتن سرپناه از جمله حقوق اولیه بشر به حساب می‌آید. مسکن، تأثیر عمیقی بر کیفیت زندگی فرد و اجتماع دارد و به تامین نیازهای اساسی مانند آسایش، راحتی و حفظ حریم شخص کمک می‌کند. سبک معماری مسکن تأثیر بسزایی بر روش زندگی افراد می‌گذارد و یکی از کلیدهای اصلی جهت رسیدن به جامعه متمدن اسلامی ایجاد مسکن طبق آموزه‌های اسلام است. سبک معماری و طرح مسکن می‌تواند بر هویت فرهنگی جامعه و منطقه نیز تأثیر بگذارد. مسکن مناسب از طریق فراهم کردن امکانات و شرایط مناسب زندگی، بهبود کیفیت زندگی افراد را ممکن می‌کند. در این بین با بررسی روایاتی که در این زمینه وجود دارد، می‌توان ویژگی‌هایی را برای مسکن معرفی کرد، از جمله وسعت، حریم و عدم اشراف، عدم تبرج گرایی، افقی گرایی و عدم توسعه عمودی، هویت. محقق در این پژوهش سعی دارد با روش توصیفی به معرفی این ویژگی‌ها بپردازد تا گامی در جهت ترویج مسکن اسلامی بردارد.

کلید واژه‌ها: مسکن، مسکن اسلامی، معماری اسلامی، جامعه اسلامی

مقدمه

در فرهنگ اسلامی، آباد کردن زمین، یکی از وظایف انسان است و این آبادانی شامل توسعه مسکن نیز می‌شود.^۱ وظیفه معماری آن است که ویژگی‌های کالبدی خانه را به نحوی تنظیم کند که آسایش انسان را تأمین نماید^۲، در این بین استفاده از الگوی غیر اسلامی وارد شده به معماری، مسکن ایرانی را دچار گسیختگی کرده است.^۳

امروزه نگاه به مقوله مسکن و سکونت تا حد نیاز مادی و امری مانند سود و سرمایه (بساز و بفروش)، تنزل پیدا کرده است و سیاست‌های کلی در حوزه مسکن، دیگر خانه را برای رشد و تعالی روحانی انسان مدنظر قرار نمی‌دهد.^۴ علاوه بر این در دهه‌های اخیر به دلیل افزایش تقاضا برای مسکن در ایران، تلاش‌های بسیاری برای تأمین مسکن انجام پذیرفته؛ ولی آنچه عموماً نادیده گرفته شده؛ جنبه‌های کیفی بناها در کنار فزونی کمی آنهاست^۵، که این امر باعث رشد روزافزون بلندمرتبه‌سازی و الگوگیری از معماری غیراسلامی است. این در حالی است که دین اسلام، به طور همه جانبه و ذوابعاد، تمام خواسته‌های انسان را در نظر داشته است و برای آنها برنامه دارد، و احتیاجی به تقلید از سبک‌های غربی ندارد. با این حال همچنان در ایران، با توجه به معماری غیر اسلامی به مقوله مسکن نگاه و از مولفه‌های اسلامی غفلت می‌شود.

تأمین مسکن برای کلیه افراد جامعه، به عنوان یکی از اساسی‌ترین نیازها، امری اجتناب ناپذیر است، چرا که مسکن و به ویژه مسکن مناسب از این نظر که فراهم کننده آسایش و رفاه انسانهاست، نقش بسیار مهمی را در زندگی افراد جامعه دارد و حتی می‌تواند به عنوان یکی از معیارهای سنجش رفاه اجتماعی در یک جامعه به حساب آید.^۶

با نگاهی به احادیث معصومین علیهم‌السلام میتوان مولفه‌هایی جهت ساخت خانه مطابق با فطرت انسانی یافت و از آنها به جای سبک‌های غربی در مسکن استفاده نمود.

^۱ قرائتی، سیمای مسکن و شهر اسلامی، ص ۱۶

^۲ برادران هروی، حمزه نژاد، تبیین تمایزات حریم خواهی ساکنان در مسکن بومی چهار پهنه اقلیمی ایران، ص ۱۰۳۲

^۳ کامیار، تقوایی، خزاعی، بازآفرینی اندیشه اسلامی در دگرگونی مسکن تهران، ص ۱۳

^۴ کبیری سامانی، ملکوتی، یادگاری، بازشناسی معنی خانه در قرآن رهیافتی در جهت تبیین مبانی نظری خانه، ص ۶۲

^۵ حسین پور، بلالی اسکویی، کی نژاد، ارزیابی مفاهیم اسلامی طراحی مسکن، با هدف بازآفرینی در مسکن معاصر، ص ۲۲

^۶ زیاری، قرخلو، جان بابا نژاد طوری، مقایسه تطبیقی شاخص‌های کمی و کیفی مسکن شهر بابل با نقاط شهری کشور با تاکید بر شهر سالم، ص ۸۶

گرچه در زمینه معماری اسلامی مسکن، مقالات و کتاب‌هایی وجود دارد، اما تفاوت‌هایی با پژوهش پیش رو دارند. در مقاله «بازآفرینی اندیشه اسلامی در دگرگونی مسکن تهران»، نوشته مریم کامیار، علی اکبر تقوایی و رضا خزاعی (۱۳۹۶)، بدون بیان هیچ روایتی، تنها به بررسی نابهنجاریهایی که از جوامع غیر اسلامی وارد طراحی شهری ایران شده، می‌پردازد. مقاله «ارزیابی مفاهیم اسلامی طراحی مسکن با هدف بازآفرینی در مسکن معاصر»، اثر رضا حسین‌پور، آریتا بلالی اسکویی و محمدعلی کی‌نژاد (۱۳۹۷)، با توجه به روایات، مولفه‌هایی را ارائه می‌دهد، اما روایتی در باب هویت اسلامی بیان نمی‌کند. همچنین محمد نقی زاده (۱۳۹۶)، در مقاله «مسکن اسلامی (مبانی نظری تا جلوه‌های عینی در گذشته و حال)»، با اینکه روایاتی را در مورد آرامش، وسعت و حریم بیان می‌کند، اما اشاره‌ای به دیگر مولفه‌ها ندارد.

۱. مفهوم مسکن

واژه مسکن از ریشه «سکن» به معنای آرامش است. در معنای لغوی واژه مسکن آمده است، محلّ سکنا^۱، جای باش، محل اقامت، مقام^۲، جای سکونت و جای آرام^۳. در قرآن، مسکن با لفظ «بیوت» به عنوان مکانی برای آرامش معرفی شده است «وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُم مِّنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا، وَخَدَّوْنِدْ اَزْ خَانه‌هایتان برایتان آرامش قرار داد»^۴، در اینجا به این نکته باید اشاره کرد که بیت در لغت به معنای مأوی، مسکن و محل اجتماع است، چه بسا به این دلیل به مسکن بیت گفته می‌شود که انسانها به طور معمول در محل سکونت خود بیتوته می‌کنند و در آن اعضای خانواده به دور هم جمعند^۵.

با توجه به این آیه بین مفهوم مسکن در اسلام و ایجاد آرامش رابطه مستقیم وجود دارد، در نتیجه باید توصیه‌هایی جهت دستیابی به این آرامش هم وجود داشته باشد.

^۱ ابن طاووس، ترجمه فرح‌الغری، ص ۲۱۶

^۲ نفیسی، فرهنگ نفیسی، ج ۵، ص ۳۳۲۰

^۳ دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۲، ص ۲۷۰۸

^۴ نحل: ۸۰

^۵ فاکر میبدی، درسنامه تفسیر آیات حج، ص ۲۱۲

۲. ویژگی‌های مسکن اسلامی در روایات

مسکن و معماری مسکن به دلیل ارتباط پیوسته با زندگی انسانها بیشترین ظرایف و پیچیدگی‌ها را دارد، از این رو تعیین و تدوین صفات کیفی آن نیز بایستی به طور ویژه‌ای انجام گردد؛ چرا که لذت زندگی در سایه ایمن بودن دل و روح انسان از اضطراب‌ها و دغدغه‌های روزمره به دست می‌آید.^۱

مسکن، منزل یا خانه برای مؤمن، محلی است که هم از نظر مادی، هم از نظر روانی و هم از نظر معنوی، نیازهای او را مرتفع می‌کند.^۲

به این منظور برای دستیابی به مسکن اسلامی باید به سفارشات که از جانب معصومین علیهم‌السلام نقل شده است مراجعه نمود که در ادامه به آنها اشاره می‌شود:

۲-۱- وسعت

مناسب بودن ابعاد مختلف مسکن باعث آرامش روانی، دلپذیر شدن محیط مسکن، ایمنی و کاهش سوانح می‌شود.^۳ از روایات وارده از معصومین (ع) استفاده می‌شود، وسعت مسکن، مطلوب و پسندیده، و تنگی مسکن، نامطلوب و ناپسند است.

«عَلَيْهِ السَّلَامُ قَالَ: إِنَّ لِلدَّارِ شَرَفًا وَ شَرَفُهَا السَّاحَةُ الْوَّاسِعَةُ وَ الْخُلُطَاءُ الصَّالِحُونَ وَ إِنَّ لَهَا بَرَكَهً وَ بَرَكَتُهَا جَوْدَةٌ مَوْضِعُهَا وَ سَعَةُ سَاحَتِهَا وَ حُسْنُ جَوَارِ جِيرَانِهَا»^۴.

امام علی علیه‌السلام فرمودند: خانه، هم شرفی دارد که وسعت فضای آن است و معاشران خوب و هم برکتی دارد که خوبی جای آن است و وسعت فضای آن و همسایه‌های خوب.^۵

^۱ آصفی، ایمانی، باز تعریف الگوهای طراحی مسکن مطلوب ایرانی- اسلامی معاصر با ارزیابی کیفی خانه‌های سنتی، ص ۵۹

^۲ نقی زاده، مسکن اسلامی (مبانی نظری تا جلوه‌های عینی در گذشته و حال)، ص ۴۸

^۳ دلیر، دیدگاه‌ها و نظریه‌های اکولوژی اجتماعی جرائم شهری، ص ۱۳۴

^۴ مجلسی، بحارالانوار، ج ۷۳، ص ۱۵۴

^۵ همان، ترجمه کمره‌ای، ج ۱، ص ۹۷

متاسفانه در حال حاضر به مسئله وسعت کمتر توجه می‌شود و در این بین افراد سودجو با ارائه طرح خانه‌های کوچک به دنبال منفعت‌طلبی خودشان هستند.

امام باقر علیه السلام می‌فرمایند: مِنْ شَقَاءِ الْعَيْشِ ضَيْقُ الْمَنْزِلِ^۱، خانه تنگ بخشی از رنج و سختی زندگی است.

«قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ : ... وَ أَمَّا الدَّارُ فَشَوْمُهَا ضَيْقُهَا وَ خُبْتُ جِيرَانَهَا»^۲،

رسول خدا (ص) فرمود: بدشگونی و شومی در سه چیز است: ... و اما شومی خانه در تنگی آن و خبیث بودن همسایگان آن است.

از جمله آثار شومی که خانه‌های کوچک نسبت به خانه‌های وسیع دارند این است که ساکنین آنها به تغییر در نوع رفتار خود در رابطه با مهمان اقدام می‌کنند و رفته رفته به جای «مهمان نوازی»، رفتار «مهمان گریزی» رایج می‌شود^۳.

ایشان همچنین می‌فرمایند: «مِنْ سَعَادَةِ الْمَرْءِ أَنْ يَتَّسِعَ مَنْزِلُهُ»^۴، از سعادت آدمی است که خانه‌اش وسیع باشد.

از جمع روایات این نتیجه به دست می‌آید که وسعت مسکن برای اهداف مشروع منعی ندارد، بلکه رجحان نیز دارد. برای اغراضی همچون رفاه بیشتر اعضای خانواده و آسایش و آرامش بیشتر آنان، تا چه رسد برای اغراضی همچون رسیدگی به نیازمندان و بستگان و همسایگان و سایر اعمال خیر از این دست، از نظر شرعی بسیار مطلوب و مورد تأیید و تشویق شارع مقدس اسلام است^۵.

اما باید به این نکته هم توجه کرد که وسعت خانه در صورتی مورد تأیید است که در راستای ایجاد آرامش خانواده باشد، به عبارت دیگر وسعت خانه متناسب با آن خانواده باشد، زیرا

^۱ حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۵، ص ۳۰۲

^۲ همان، ج ۲۱، ص ۲۵۲

^۳ معماریان، سیری در مبانی نظری معماری، ص ۳۲۳

^۴ برقی، المحاسن، ج ۲، ص ۶۱۰

^۵ اراکی، درس خارج فقه نظام عمران شهری، جلد ۱، ص ۱۲۹

همچنین امام علی علیه السلام می‌فرمایند: «مَنْ تَشَبَّهَ بِقَوْمٍ عُدَّ مِنْهُمْ»^۱، کسی که خود را شبیه گروهی درآورد از آن گروه شمرده می‌شود».

وقتی سبک معماری غربی رواج پیدا کند، به تدریج فرهنگ و روش زندگی هم به همان سمت می‌رود. البته لازم به ذکر است این قضیه به معنای رد تکنولوژی نیست که بحث در مورد آن در پژوهش حاضر جای ندارد.

یکی از برجسته‌ترین اهداف اسلام در امر خانه‌گزینی، فراهم آمدن فضایی برای ذکر و پیراستگی می‌باشد. بنابراین بهتر آن است که مسکن را در شهرهای مذهبی و در کنار مراکز وعظ و ارشاد و در مناطقی که از جوّ مذهبی خوبی برخوردارند برگزید. این امر را می‌توان از گفته حضرت ابراهیم علیه السلام پس از سکنی دادن خانواده اش در کنار مکه دریافت^۲،

«رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بُوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ»^۳، با توجه به این آیه، انبیا مسکن را بر اساس معیار نماز و عبادت انتخاب می‌کردند^۴.

در واقع مسکن یک مؤمن (و همچنین شهر و یا روستایی که در آن زندگی می‌کند) بستری است برای به کار بستن بسیاری از احکام شرعی همچون: پرهیزگاری، همیاری، نیکوکاری، پیراستگی، ذکر و مانند اینها^۵.

تاریخ نشان می‌دهد که به مرور، تکرار و تقلید الگوهای بیگانه، جوامع مقلد را نسبت به فرهنگ خویش بیگانه نموده و در نهایت به استحاله جوامع می‌انجامد^۶.

^۱ مغربی، دعائم الاسلام، ج ۲، ص ۵۱۳

^۲ مدرسی، احکام شریعت پیرامون حیات طیبه یا زندگانی پاک، ص ۳۰۲

^۳ ابراهیم: ۳۷

^۴ قرائتی، با قرآن در سرزمین وحی، ص ۱۶۹

^۵ مدرسی، احکام شریعت پیرامون حیات طیبه یا زندگانی پاک، ص ۲۷۲-۲۷۳

^۶ بمانیان، زندگی، مسکن ایرانی و سبک زندگی، ص ۱۶۰

نتیجه گیری

به طور کلی، این پژوهش نشان می‌دهد مسکن اسلامی در روایات، یک سیستم جهت رفع نیازهای فردی و به دنبال آن نیازهای اجتماعی انسان است و به مفهومی گسترده‌تر از مسکن متعارف در جامعه اشاره دارد. بر اساس روایات اسلامی، مسکن اسلامی علاوه بر نیازهای مادی، به بعد معنوی انسان هم توجه و آرامش او را تامین کند. به این منظور اصول و مفاهیمی از جمله وسعت خانه، حفظ حریم آن، افقی‌گرایی و عدم بلندمرتبه‌سازی، دوری از تبرج‌گرایی، حفظ هویت دینی بیان شد که می‌توانند به عنوان راهنمایی برای طراحی و ساخت نمونه‌های مسکن اسلامی نه تنها در جامعه اسلامی، بلکه در جوامع مختلف مورد استفاده قرار گیرند. با ایجاد مسکن اسلامی که باعث ترویج سبک زندگی دینی می‌شود، می‌توان در بعد کلان هم روی جامعه تاثیر گذاشت. به عنوان پیشنهاد می‌توان بیان کرد هر کدام از مولفه‌ها را طی تحقیقی جداگانه در مسکن‌های سنتی ایران بررسی و با نمونه‌های حاضر مقایسه کرد.

منابع

• قرآن کریم

۱. ابن طاووس، عبد الکریم بن احمد، ترجمه فرحہ الغری، مترجم: محمدباقر بن محمدتقی مجلسی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۷۹.
۲. اراکی، محسن، درس خارج فقه نظام عمران شهری، قم: مؤسسه مجمع فکر الاسلامی، ۱۴۰۰.
۳. بمانیان، محمدرضا؛ زندی، مسلم، مسکن ایرانی و سبک زندگی، تهران: اول و آخر، ۱۳۹۶.
۴. پاینده، ابوالقاسم، نهج الفصاحه، تهران: دنیای دانش، ۱۳۸۲.
۵. دلیر، اسماعیل، دیدگاه ها و نظریه های اکولوژی اجتماعی جرائم شهری، اردبیل: نایاب، ۱۳۹۴.
۶. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: روزنه، ۱۳۷۳.
۷. فاکر میبدی، محمد، درسنامه تفسیر آیات حج، قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحديث، ۱۳۸۷.
۸. قرائتی، محسن، با قرآن در سرزمین وحی، تهران: مشعر، ۱۳۸۸.
۹. -----، سیمای مسکن و شهر اسلامی، تهران: مرکز فرهنگی درس هایی از قرآن، ۱۳۹۳.
۱۰. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی، بحارالانوار، ترجمه کمره‌ای، تهران: اسلامیه، بی تا.
۱۱. مدرسی، محمدتقی، احکام شریعت پیرامون حیات طیبه یا زندگانی پاک، مترجم: یاسر قزوینی حائری، تهران: محبان الحسین (علیه السلام)، ۱۳۸۶.
۱۲. معماریان، غلامحسین، سیری در مبانی نظری معماری، تهران: غلامحسین معماریان (مؤلف)، ۱۳۹۵.
۱۳. موسوی، سید صمد، مهارت مسکن‌گزینی، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۹۱.
۱۴. نفیسی، علی اکبر، فرهنگ نفیسی، تهران: خیام، ۱۳۴۳.

مقالات

۱۵. آصفی، مازیار؛ ایمانی، الناز، «باز تعریف الگوهای طراحی مسکن مطلوب ایرانی - اسلامی معاصر با ارزیابی کیفی خانه‌های سنتی»، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره یازدهم، تابستان ۱۳۹۵.
۱۶. برادران هروی، فاطمه؛ حمزه نژاد، مهدی، «تبیین تمایزات حریم خواهی ساکنان در مسکن بومی چهار پهنه اقلیمی ایران»، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، شماره ۳، پاییز ۱۳۹۳.
۱۷. حسین‌پور، رضا؛ بلالی اسکویی، آریتا؛ کی‌نژاد، محمدعلی، «ارزیابی مفاهیم اسلامی طراحی مسکن، با هدف بازآفرینی در مسکن معاصر»، فصلنامه پژوهش‌های معماری اسلامی، شماره بیستم، پاییز ۱۳۹۷.
۱۸. زیاری، کرامت اله؛ قرخلو، مهدی؛ جان‌بابا نژاد طوری، محمد حسین، «مقایسه تطبیقی شاخص‌های کمی و کیفی مسکن شهر بابل با نقاط شهری کشور با تاکید بر شهر سالم»، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، ش ۹۷، اردیبهشت ۱۳۸۹.
۱۹. کامیار، مریم؛ تقوایی، علی اکبر؛ خزاعی، رضا، «بازآفرینی اندیشه اسلامی در دگرگونی مسکن تهران»، فصلنامه علمی پژوهشی نقش جهان، شماره ۱-۷، بهار ۱۳۹۶.
۲۰. کبیری سامانی، علی؛ ملکوتی، علیرضا؛ یادگاری، زهره، «بازشناسی معنی خانه در قرآن رهیافتی در جهت تبیین مبانی نظری خانه»، مجله علمی پژوهشی پژوهشکده هنر، معماری و شهرسازی نظر، شماره ۴۵، اسفند ۱۳۹۵.
۲۱. نقره کار، عبدالحمید؛ حمزه نژاد، مهدی؛ معین مهر، صدیقه، «شناخت و تحلیل مسائل طراحی محیط معماری و شهرسازی از منظر اسلامی (در گستره قرآن و روایات)»، نشریه علمی پژوهشی معماری و شهرسازی آرمان شهر، شماره ۱۳، پائیز و زمستان ۱۳۹۳.
۲۲. نقی زاده، محمد، «مسکن اسلامی (مبانی نظری تا جلوه‌های عینی در گذشته و حال)»، دو فصلنامه اندیشه معماری، شماره دوم، پائیز و زمستان ۱۳۹۶.

منابع عربى

٢٣. ابن اشعث، محمد بن محمد، **الجعفریات**، كربلاى معلی: العتبة الحسينية المقدسة. قسم الشؤون الفكرية و الثقافية، ١٤٣٤ ق.
٢٤. ابن بابويه، محمد بن على بن حسين (شيخ صدوق)، **التوحيد**، قم: نسيم كوثر، ١٣٨٩.
٢٥. -----، **ثواب الأعمال و عقاب الأعمال**، تهران: ارمغان طبوبى، ١٣٨٢.
٢٦. -----، **علل الشرائع**، قم: مكتبة الداورى، ١٣٩٨.
٢٧. -----، **من لا يحضره الفقيه**، قم: جماعة المدرسين فى الحوزة العلمية بقم. مؤسسة النشر الإسلامى، ١٤١٣ هـ.ق.
٢٨. برقى، احمد بن محمد بن خالد، **المحاسن**، قم: دار الكتب الإسلامية، ١٣٧١ هـ.ق.
٢٩. حر عاملى، محمد بن حسن، **وسائل الشيعة**، قم: مؤسسة آل البيت (عليهم السلام) لإحياء التراث، ١٤٢٧ هـ.ق.
٣٠. كلينى، محمد بن يعقوب، **كافى**، تهران: دار الكتب الإسلامية، ١٤٠٧ هـ.ق.
٣١. مجلسى، محمد باقر بن محمد تقى، **بحار الأنوار**، بيروت: دار إحياء التراث العربى، چاپ دوم، ١٤٠٣ ق. ١٣٦٨
٣٢. مغربى، نعمان، **دعائم الاسلام**، قم: مؤسسة آل البيت (عليهم السلام) لإحياء التراث، ١٣٨٥.
٣٣. نورى، حسين بن محمد تقى، **مستدرک الوسائل**، بيروت، مؤسسة آل البيت (عليهم السلام) لإحياء التراث، ١٤٢٩ هـ.ق.